
Van de redactie

Aan de hand van de uitdrukking ‘zelfs bij nacht onderwijzen mij mijn nieren’ uit Psalm 16 in de *NBG-vertaling 1951* geeft Tamara Mewe aan dat vertalen gecompliceerder is dan het louter weergeven van losse woorden in de doeltaal. In haar bijdrage laat zij zien hoeveel mogelijkheden vertalers hebben om betekenisverlies in de vertaling te minimaliseren. Jaap van Dorp behandelt in zijn rubriek *Wat stond er eigenlijk?* een vraag van lezers naar aanleiding van de weergave van Exodus 34:6 in *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Had daar eigenlijk niet iets heel anders vertaald moeten worden?

De *Septuaginta* kan bestudeerd worden als document van het hellenistische jodendom, als vertaling van de Hebreeuwse bijbel of als bron voor de schrijvers van het Nieuwe Testament en bijbel voor het oudste christendom. In de bijdrage van Peter Booij over de *Septuaginta* staat dit laatste centraal; het belang van de Septuaginta voor de studie van het Nieuwe Testament krijgt de nadruk.

Marijke de Lang, die verbonden is aan de United Bible Societies als vertaalconsulent, schetst de start van een nieuw vertaalproject in Kazachstan. Het betreft een nieuwe vertaling van het Oude en Nieuwe Testament met inleidingen, noten en ander studiemateriaal.

In 2004 verscheen het eerste deel van de *Biblia Hebraica Quinta*, een geheel nieuwe wetenschappelijke uitgave van de Hebreeuwse bijbel. Jaap van Dorp brengt enkele zaken onder de aandacht die voor het begrip en het gebruik van deze nieuwe editie van belang zijn.

In de rubriek *Kort Nieuws* vestigen wij graag de aandacht op een nieuwe tentoonstelling in het Bijbels Museum, *Zondags zilver*, waarin een keur van kerkbijbels met fraai beslag getoond worden.

Tot onze spijt is in het artikel van Henk Heikens in het septembernummer een alinea weggefallen. In *Feilen* op p. 24 vindt u deze alinea alsnog.

Tamara Mewe heeft de redactie verlaten wegens het aanvaarden van een nieuwe werkkring. In 2001 trad zij toe tot de redactie; ze was een productief redactielid. Zelden ontbrak zij op een vergadering, zij leverde ook altijd goed en nauwkeurig commentaar op de ingekomen kopij. Vijf bijdragen schreef zij voor *Met Andere Woorden*. We zijn blij dit nummer met een artikel van haar te kunnen openen. Voor al het werk dat zij voor *Met Andere Woorden* verricht heeft danken we haar hartelijk. Op korte termijn hopen wij een opvolger voor te stellen.

Onderwijzende nieren

Tamara Mewe

De NBG-vertaling 1951 (NBG 1951) heeft in psalm 16:7 het zinnetje ‘zelfs bij nacht onderwijzen mij mijn nieren’. In een van de vele artikelen die over De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) zijn verschenen verbaast iemand zich over het feit dat deze zin er in die vertaling als volgt uitziet: ‘zelfs in de nacht spreekt mijn geweten’.¹ De persoon in kwestie meent dat ‘het toch niet zo moeilijk [is] om te begrijpen wat er met die nieren bedoeld wordt.’

Dat is natuurlijk precies de vraag waar het om draait: is het inderdaad zo simpel om te begrijpen wat er met ‘nieren’ bedoeld wordt in de NBG 1951?

In het Hebreeuws is *kelajot* overigens niet alleen het woord voor nieren, maar ook voor het binnenste (en geheimste deel) van de mens: de plaats voor verborgen gedachten en plannen, het geweten en het moreel besef. In het Nederlands en in veel andere talen drukken we die tweede betekenis over het algemeen niet uit met ‘nieren’ (behalve in de verstaende uitdrukking ‘in hart en nieren’). Vertalers van psalm 16:7 hebben dan ook verschillende vertaaloplossingen gevonden om de juiste betekenis weer te geven en te voorkomen dat de letterlijke vertaling met ‘nieren’ de lezers met een zinledig vers opzadelt. De *Willibrordvertaling* (WV) heeft ‘zelfs ’s nachts spoort mijn hart mij daartoe aan’, de *Groot Nieuws Bijbel* ‘zelfs ’s nachts zijn mijn gedachten bij hem’; ‘your teachings fill my mind’ zegt de *Contemporary English Version* en de *Revised English Bible* heeft ‘in the night he imparts wisdom to my inmost being’.

Som der delen

Zoals ‘iets uit het hoofd leren’ in het Engels ‘learn by heart’ kan worden, en in het Duits ‘auswendig lernen’, zo kan *jisroeni kiljotaj* in de vertaling veranderen in ‘mijn geweten spreekt’ of ‘mijn hart spoort mij daartoe aan’.

Woorden en hun vertaling vertonen net zo min een één-op-één-relatie als woorden met de werkelijkheid. Een zelfde object uit de werkelijkheid kan in de ene taal een ‘tree’, in een andere een ‘Baum’ en in de derde een ‘arbol’ heten. Woorden vertonen geen logische relatie met de werkelijkheid.² Bij het vertalen doet zich vaak iets vergelijkbaars voor: waar Nederlanders iets ‘achter de hand hebben’ houden Engelsen iets ‘in de hand’. Als wij ‘van top tot teen kippenvel hebben’ hebben Duitsers ‘Gänsehaut vom Kopf bis Fuss’. Dat zegt weinig over de kijk op kippen of ganzen van Nederlanders en Duitsers, of over het fysieke verschijnsel van kippenvel of ‘Gänsehaut’ in de respectieve taalggebieden, maar laat vooral zien dat talen op a-logische, arbitraire manieren woorden tot betekenisvolle eenheden combineren.

Vertalen is dan ook nooit het vertalen van losse woorden. De betekenis van een zin is meer dan de som der delen. Het gevolg is dat wie de delen in een bepaalde taal bij elkaar telt, nog niet de uitkomst van de som heeft. Voor wie de som der delen niet kent, rest er weinig anders dan de woorden referentieel op te vatten, of te gissen naar hun betekenis. ‘Onderwijzende nieren’ zijn voor veel lezers niets meer of minder dan nieren die lesgeven. Dat maakt de tekst vooral cryptisch.

Handen en voeten kussen

In een artikel over vertalingen uit het Turks geven K. Giltay en H. van der Heijden een vergelijkbaar voorbeeld.³ Een verhaalpersonage zegt tegen zijn moeder: ‘Ik zou je handen en voeten moeten kussen, Ana, maar stuur me niet meer achter die idioot van een vader van me aan.’ Onmiddellijk doemt het beeld op van een persoon die – letterlijk – op de knieën zou willen gaan om de handen en voeten van zijn moeder te kussen. Doordat de som der delen onbekend is in het Nederlands, gaat de aandacht uit naar de referentiële betekenis van de delen: handen, voeten, kussen. Zelfs als de lezer aanvoelt dat het hier misschien om een uitdrukking gaat, is uit de context niet op te maken wat die uitdrukking dan precies betekent. Zou het om dankbaarheid kunnen gaan? Handen en voeten kussen lijkt iets intiems, en door de combinatie van ‘zou moeten’ met ‘maar ...’ zou de lezer de mededeling kunnen opvatten als ‘ik zou je dankbaar moeten zijn voor alles wat je (als moeder?) voor me gedaan hebt – en dat ben ik ook –, maar laat me alsjeblieft niet meer achter mijn vader aan hoeven.’ Deze interpretatie is prachtig, maar niet de juiste. Het kussen van handen en voeten blijkt een gebruikelijke Turkse zegswijze te zijn voor ‘iemand dringend smeken iets te doen of te laten’. Opvallend is dat de vertalers van dit Turkse verhaal gemeend hebben dat de uitdrukking voldoende duidelijk zou moeten zijn voor de lezers. Voor wie kennis van het Turks heeft, zal dat waarschijnlijk opgaan, net zoals kennis van Hebreeuws het

lezen van letterlijke bijbelvertalingen gemakkelijker maakt. Giltay en Van der Heijden zijn echter van mening dat de letterlijke vertaling uit het Turks de tekst vreemder maakt dan deze in het Turkse origineel is.

Losse woorden

Letterlijk vertalen (van losse woorden) vestigt vrijwel onmiddellijk de aandacht op de referentiële betekenis van de delen van de zin. De afzonderlijke woorden krijgen daardoor een heel andere betekenis dan ze in het origineel hebben. Het risico bestaat bovendien dat lezers aan het fantaseren slaan over het juiste betekenisgeheel, terwijl de feitelijke betekenis van de uitdrukking in de vertaling verdwijnt. Overigens geldt dit fenomeen niet alleen voor vertalingen. Ook woordenboekmakers kennen het verschijnsel dat lezers uitdrukkingen die hun onbekend zijn letterlijk opvatten. Daarom vermijdt bijvoorbeeld het *Van Dale Juniorwoordenboek Nederlands* (een woordenboek voor kinderen vanaf 8 jaar) figuurlijk taalgebruik als ‘je iets in je hoofd halen’, ‘iets in de gaten hebben’ of ‘ergens wijs uit worden’.⁴

Letterlijk of figuurlijk?

Vertalers zijn ook lezers. Ook zij moeten bij het lezen van de brontekst van geval tot geval beslissen wat figuurlijk en wat letterlijk opgevat moet worden. Vervolgens bepalen zij hoe zij dit dan het beste kunnen vertalen. Bij dode talen als het bijbelse Hebreeuws en Grieks levert dit extra problemen op. Het vergelijken van tekstcorpora is dan noodzakelijk om te achterhalen hoe vaak en in wat voor contexten bepaalde woordcombinaties voorkomen.

In Ruth 4:4 vinden we bijvoorbeeld de uitdrukking ’*eglè ’oznecha*, ‘ik zal je oor ontbloten/openen’.

Bij een weergave met ‘ik zal je oor openen/ontbloten’ moet de vertaler er rekening mee houden dat de vertaling een heel concreet beeld oproept en referentieel zal worden opgevat. Het kan dan betekenen dat het haar voor iemands oor wordt weggehaald, of dat een sluier of ander hoofddeksel wordt opgelicht, of dat doofheid wordt genezen. Het is echter de vraag of de betekenis van de delen zelfstandig functioneert en of elk afzonderlijk woord naar een concept in de werkelijkheid verwijst. De woordcombinatie komt zo regelmatig voor (onder meer in 1 Samuël 9:15; 22:8; 2 Samuël 7:27; Job 36:10, 15) dat het waarschijnlijk om een vaste uitdrukking gaat met de betekenis ‘iemand inlichten’, ‘iemand iets meedelen’, ‘laten weten’. Zo is het in Ruth 4:4 opgevat in onder meer de *Willibrordvertaling*.

Van het feit dat figuurlijk taalgebruik letterlijk opgevat kan worden, maken dichters in poëzie dikwijls bewust gebruik.⁵ In andere teksten kan

de letterlijke interpretatie afleiden van de eigenlijke betekenis van de woorden en in het verlengde daarvan van de tekst als geheel. In poëzie kan de aandacht juist nadrukkelijk gevestigd worden op de ‘beeldende’ manier van uitdrukken. Er ontstaat dan een concreet beeld bij woorden die in het gewone taalgebruik allang zijn verworden tot vaste formules.⁶ Ook vertalers kunnen van dit fenomeen bewust gebruikmaken. Dezelfde uitdrukking die we in Ruth 4:4 aantreffen, is in Job 36:10 in de NBV dan ook wél gemarkeerd vertaald: ‘Hij opent hun de oren’. De nadruk die de letterlijke weergave oproept, is in deze poëtische context niet als storend, maar juist als gewenst beschouwd.

Stof afschudden

Ook in het Griekse Nieuwe Testament komen passages voor waarbij de vertalers moeten bepalen of ze met een versteende uitdrukking (met idiomatisch taalgebruik) of met een concrete beschrijving van de werkelijkheid te maken hebben. In Marcus 6:11 vinden we bijvoorbeeld de woorden *ektinaxate ton choun ton hupokatô tôn podôn humôn*, ‘het stof van onder jullie voeten afschudden’. In deze tekst is goed te zien hoe letterlijk vertalen direct een concrete handeling oproept: ‘het stof van de voeten schudden’ is geen Nederlandse uitdrukking, en dus worden deze woorden gelezen als een concreet – wellicht cultureel bepaald – gebaar, en niet als een manier van zeggen.

Wanneer vastgesteld zou worden dat de Griekse woorden herhaaldelijk voorkomen in deze combinatie, zonder dat zij (nog) naar een concrete handeling verwijzen, dan zou er sprake kunnen zijn van een vaste uitdrukking. Een letterlijke vertaling voldoet dan niet langer, omdat die een te concrete voorstelling van zaken oproept, terwijl iets anders bedoeld wordt. Er zou in zo’n geval een equivalente idiomatische uitdrukking gebruikt kunnen worden, bijvoorbeeld ‘keer hun de rug toe’. Deze Nederlandse zegswijze kán immers nog wel een concreet beeld oproepen, maar heeft toch in de eerste plaats de betekenis ‘zich niet meer met hen bezighouden’, ‘zich met verachting verwijderen’.

Denotatie of connotatie?

Zoals bij het letterlijk vertalen van uitdrukkingen de figuurlijke betekenis in de regel verloren gaat, zo kunnen ook bij het letterlijk vertalen van schijnbaar eenduidige woorden betekenissen verdwijnen. Wanneer we de naam van een krant als *NRC* letterlijk overnemen in een vertaling in het Duits is de kans groot dat de Duitse lezers zal ontgaan om wat voor geschrift het gaat. Om de denotatie van het woord *NRC* (datgene in de werkelijkheid waarnaar het woord *NRC* verwijst) in een vertaling te behouden zou minimaal duidelijk moeten worden dat het gaat om de

naam van een krant. Alleen al het weergeven van de denotatie van dit woord roept vertaalkeuzes op. Een mogelijkheid is om een hyperoniem (een generieke term, red.) als ‘Zeitung’ of ‘Tagesblatt’ te kiezen in plaats van de naam *NRC*, zodat de denotatie ‘krant’ in de vertaling zichtbaar is zonder een specifieke naam. Maar het hyperoniem zou ook kunnen worden toegevoegd aan de naam *NRC*.

NRC verwijst echter niet alleen naar een specifieke krant. Het woord heeft tegelijkertijd ook allerlei connotatieve betekenissen.⁷ Zo kan het woord – deels afhankelijk van de lezer of gebruiker ervan – bijvoorbeeld de volgende connotaties hebben: middagkrant, kwaliteitskrant, een van de meest invloedrijke Nederlandse kranten, conservatief, antireligieus, elitair, et cetera. Bij het vertalen kunnen zich situaties voordoen waarin een of meer van deze connotaties een zo belangrijke rol in de tekst spelen dat een vertaling met alleen *NRC* niet voldoet. Wie in een Duitse vertaling leest ‘Am Frühstückstisch las sie zuerst *NRC*’, zonder dat hij weet dat *NRC* een middagkrant is, ontgaat het feit dat de lezende mevrouw ofwel laat ontbijt, ofwel de *NRC* van de dag ervoor leest. Als dit gegeven van belang is voor de lezer zullen vertalers naar vertaaloplossingen zoeken die aan de gegevens tegemoetkomen. Ze zouden kunnen expliciteren: ‘die Mittagszeitung’ of ‘die Zeitung vom vorigen Tag’. *NRC* kan dan als naam blijven staan, maar zou ook nog weggelaten kunnen worden. Per geval zal de vertaler moeten beoordelen wat het beste is.

Wanneer uit de context bijvoorbeeld zou blijken dat het zeer opvallend en zelfs onverwacht is dat de beschreven vrouw *NRC* leest – bijvoorbeeld omdat zij al twintig jaar bij Dirk van den Broek vakken vult, laag opgeleid is en verder niets leest –, dan zal ook die context de vertaling beïnvloeden. Het is goed mogelijk dat de vertaler besluit dat de naam *NRC* als zodanig eigenlijk helemaal niet ter zake doet voor de vertaling, en dat het beter is om naar een Duitse krantenname met vergelijkbare connotaties – of althans zo veel mogelijk vergelijkbare connotaties – uit te wijken. *Dirk van den Broek* zou in de vertaling de *Aldi* kunnen worden.

Schape scheren

Ook bij het bijbelvertalen doet zich de situatie voor dat de denotatieve betekenis soms moet worden losgelaten of aangevuld ten gunste van een of meer connotatieve betekenissen. De connotaties kunnen immers een belangrijk onderdeel zijn van de tekst.

Zo’n geval is 2 Samuël 13:23. Wanneer de lezers van de NBG 1951 lezen dat ‘Absalom schaapscheerders had’ en ‘al de zonen van de koning uitnodigde’ krijgen zij keurig de denotatieve betekenis van de woorden gepresenteerd. Toch is er in deze vertaling iets weggelaten, namelijk de connotatie die aan de schaapscheerders vastzit. Schape scheren roept in

de broncultuur onmiddellijk de associatie op met feestvieren. Omdat deze combinatie van schapen scheren en feesten voor de Nederlandse lezer waarschijnlijk niet vanzelfsprekend is, is deze connotatie in de vertaling geëxpliciteerd: Absalom nodigt de zonen van de koning uit het schapenscheerdersfeest bij te wonen.

Leenwoorden

Bij het vertalen van ieder woord en iedere woordreeks dient zich de vraag aan hoe de denotatie en connotaties het beste in vertaling weergegeven kunnen worden. Dat dit van geval tot geval bekeken moet worden, is goed te zien aan een betrekkelijk overzichtelijk terrein als het vertalen van culturele realia, bijvoorbeeld van maateenheden en munten. In bijbelvertalingen als de NBG 1951, de WV en de NBV is ervoor gekozen om de oorspronkelijke termen zoveel mogelijk in de vertaling over te nemen. Op deze manier krijgt de vertaling een zekere *couleur locale*; het wordt de lezer duidelijk dat de tekst uit een andere taal en cultuur stamt en culturele elementen bevat die niet in alle opzichten overeenkomen met die van de lezers hier en nu.

Het nadeel is dat leenwoorden uit een andere taal de vertaling onduidelijker kunnen maken dan de brontekst voor lezers van de oorspronkelijke taal is. Dan is het zaak om een vertaalmogelijkheid te zoeken die niet al te transculturend is – en dus de oorspronkelijke cultuur recht doet –, en die tevens een heldere Nederlandse vertaling met de juiste betekenis oplevert.

Muntjes

In Marcus 12:41-42 zijn twee geldeenheden in het spel: de *lepton* en de *kodrantēs*. Wanneer deze leenwoorden in de vertaling overgenomen worden, wordt de betekenis van de tekst echter onduidelijker dan die in het origineel is. De leenwoorden zeggen namelijk niets over de verhouding tussen de geldeenheden, terwijl de Griekse termen voor het contemporaine publiek duidelijk waren: de *lepton* is het muntje in die tijd met de minste waarde. De *kodrantēs* is twee *lepta*, nog altijd een heel klein bedrag. De clou in de tekst is dat hoewel die munten feitelijk nauwelijks iets waard zijn, de weduwe die dit bedrag schenkt zo arm is, dat deze twee *lepta* haar hele bezit vertegenwoordigen en ze relatief dus het meeste offert van allen.

In een vertaling met de leenwoorden *lepta* en *kodrantēs* gaat een deel van de betekenis dus verloren. Het omrekenen naar guldens of euro's is een vorm van transculturatie die niet bij elke bijbelvertaling past. Hetzelfde geldt voor het gebruik van traditionele vertaalopties: 'penningen' uit de *Statenvertaling* of 'een duit' uit de NBG 1951.

De connotaties die de termen oproepen kunnen ook op andere manieren in de vertaling tot uiting worden gebracht. De NBV heeft de volgende oplossing gevonden om de juiste associaties bij de lezers van nu op te roepen: ‘Er kwam ook een arme weduwe, die er twee muntjes in gooide, ter waarde van niet meer dan een *quadrans*’ (cursivering TM). De *lepta* zijn ‘twee muntjes’ geworden: er is een generieke term in plaats van een specifieke gebruikt. Het verkleinwoord kan bovendien de connotatie ‘weinig waarde’ hebben. Het Griekse *kodrantēs* is met *quadrans*, een leenwoord uit het Latijn, weergegeven, ervan uitgaande dat deze schrijfwijze minder vreemd overkomt dan de Griekse (in ieder geval voor veel bijbellezers). Tevens is aan het leenwoord toegevoegd ‘niet meer dan’. De woorden ‘niet meer dan’ geven aan dat de *quadrans* niet veel waard is. Zo blijven de historische en socio-culturele achtergrond van de tekst zichtbaar in de vertaling zónder dat de tekst onduidelijk wordt. De benodigde connotaties van de woorden komen ook in vertaling tot hun recht.

Tot slot

Aan de hand van de voorbeelden in dit artikel is duidelijk te zien hoeveel mogelijkheden vertalers hebben om het verlies van betekenis in de vertaling te minimaliseren – zowel van de denotatieve of referentiële, als van de connotatieve betekenissen van woorden en woordcombinaties. Het letterlijk overnemen van woorden in de vertaling is daarbij in de meeste gevallen geen goede optie. Figuurlijk taalgebruik verliest zijn betekenis bij letterlijk vertalen, en ook het gebruik van leenwoorden kan de functie van de termen in hun context in de weg staan.

Welke strategie moet worden toegepast hangt steeds weer van de context af. Pas uit de context wordt duidelijk of de denotatieve betekenis bijvoorbeeld kan worden weergegeven met een hyperoniem of moet worden aangevuld met een of meer connotatieve betekenissen. Of het nu gaat om idioom, namen of culturele realia als maten of gewichten, de vertaler zal van geval tot geval moeten bepalen, wat waar het zwaarst weegt – in figuurlijke zin.

Drs. T. Mewe was als vertaalwetenschapper werkzaam bij het NBG. Sinds oktober 2005 is zij werkzaam bij het Genootschap Onze Taal.

Noten

1. Wim Kloppenburg, 'Bijbelvertaling en kerkmuziek' in: *Horizon* 25, december 2004.
2. Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1968, 97-102.
3. Karel Giltay en Hanneke van der Heijden, 'Baklava en noten. Hoe Turkse romans fictie worden.' in: *Filter* 11/2 (2004), 19-30.
4. *Van Dale Juniorwoordenboek Nederlands* (Marja Verburg en Monique Huijgen), Utrecht 1994, 520.
5. 'Door zijn afwijkend taalgebruik kan een kunstwerk het automatische van onze waarneming doorbreken en ons de werkelijkheid op een nieuwe manier laten zien.' H. van Gorp e.a., *Lexicon van literaire termen*, Groningen 1991, 149.
6. Peter Verstegen, *Vertaalkunde versus vertaalwetenschap*. Amsterdam 1993, 20.
7. Onder connotaties wordt verstaan 'het geheel van associaties die door een woord kunnen worden opgeroepen', H. van Gorp, e.a. *Lexicon van literaire termen*, Groningen 1991, 84.

De NBV vergeleken met vroegere vertalingen (8)

Wat stond er eigenlijk?

Jaap van Dorp

De Bijbel wordt steeds opnieuw vertaald, en daar zijn verschillende redenen voor te geven: nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse taal, in de bijbelwetenschap, in de taal- en vertaalwetenschap en in de archeologie. In de rubriek *Wat stond er eigenlijk?* worden voorbeelden gegeven van eerder gemaakte bijbelvertalingen en de invloed van nieuwe ontwikkelingen op meer recente vertalingen zoals *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Dit keer: de betekenis van een Hebreeuwse uitdrukking in Exodus 34:6.

Lankmoedig en geduldig

Sinds het verschijnen van *De Nieuwe Bijbelvertaling* in oktober 2004 kwamen bij het Nederlands Bijbelgenootschap meer dan 600 schriftelijke reacties binnen. Eén daarvan ging over de vertaling van Exodus 34:6. In dat vers wordt Israël's God getypeerd als liefdevol, genadig, geduldig, trouw en waarachtig. In het Hebreeuws zijn de hier opgesomde termen min of meer synoniem.¹

Het woord 'geduldig' in de vertaling van Exodus 34:6 blijkt een vraag op te roepen. Niet zozeer omdat die weergave zo nieuw en ongedacht is. Met vele bijbelvertalingen in heden en verleden kan men in het voetspoor van de *Statenvertaling* of de *Willibrordvertaling* kiezen voor 'lankmoedig' of 'geduldig'. Het probleem is volgens de briefschrijver die de vertaling van Exodus 34:6 aan de orde stelde, veeleer dat er in het Hebreeuws eigenlijk iets anders staat, en dat de vertaling zou moeten zijn: 'langzaam boos te maken' of 'met lange neusvleugels' ...

Dertien keer

In de *Biblia Hebraica* zijn in Exodus 34:6 voor 'lankmoedig' of 'geduldig' twee woorden gebruikt: 'èrèch 'appajim. Deze uitdrukking komt dertien keer voor.²

Illustratie bij Genesis 42:6. 'Jozef was de hoogste machthebber in het land en iedereen moest bij hem graan kopen. Toen zijn broers voor hem verschenen, bogen ze zich diep voor hem neer.' (Uit: *De Nieuwe Bijbelvertaling*)

Figures de la Bible: demonstans les principales histoires de la Sainte Esriture..., Amsterdam: Nicolaus Visscher, ca. 1650.

Foto: Sandra Haverman/Nederlands Bijbelgenootschap

Het eerste woord in de Hebreeuwse uitdrukking (*'èrèch*, afgeleid van *'areech* of *'aroch*) is een bijvoeglijk naamwoord dat zowel in ruimtelijke als in temporele zin 'lang' kan betekenen. Een voorbeeld van de ruimtelijke betekenis staat in Ezechiël 17:3: 'Eens kwam er een grote adelaar naar de Libanon. Zijn vleugels waren breed en lang.' In 2 Samuël 3:1 is de temporele betekenis aan de orde: 'De strijd tussen het huis van David en het huis van Saul duurde lang.'

Neus of toorn ('af)

Het tweede Hebreeuwse woord *'appajim* is een zelfstandig naamwoord dat specificiert waarop 'lang' betrekking heeft.³ Het woord is afgeleid van het Hebreeuwse enkelvoud *'af*. De betekenis van *'af* is afhankelijk van de context. Soms betekent het 'neus', zoals in Genesis 24:47: 'Toen deed ik een ring in haar neus en armbanden om haar polsen.' Maar veel vaker (meer dan 200 keer in de Bijbel) wordt het woord *'af* gebruikt in de betekenis van 'toorn, woede'. Een voorbeeld daarvan biedt Genesis 44:18. Daar zegt Juda tegen Jozef, in wie hij nog niet zijn broer heeft herkend: 'U bent als de farao, maar sta uw dienaar alstublieft toe iets tegen u te zeggen, zonder dat u in woede ontsteekt (*jichar 'appecha*).' Het verband tussen het concrete en het abstracte gebruik van *'af* zou liggen in de neus als ademhalingsorgaan: woede wordt fysiek merkbaar in een versnelde ademhaling; iemand die boos wordt, begint te snuiven.⁴

Neusvleugels en neusgaten ('appajim)

Met de vorm *'appajim* geeft men in het Hebreeuws aan dat van *'af* een tweetal is bedoeld. Op die manier worden de neusvleugels of beide neusgaten aangeduid, bijvoorbeeld in verband met het in- en uitgaan van de levensadem. In *De Nieuwe Bijbelvertaling* is zo'n specifieke, 'technische' vertaling van *'appajim* vermeden en hebben de vertalers waar dat van toepassing is, voor 'neus' gekozen. Zo luidt de vertaling van Genesis 2:7: 'Toen maakte God, de HEER, de mens. Hij vormde hem uit stof, uit aarde, en blies hem levensadem in de neus ...' De neusgaten zijn hier dus opgevat als aanduiding van de neus als lichaamsdeel.

Meestal is *'appajim* gebruikt als *pars pro toto* voor het (aan)gezicht. Een treffend voorbeeld daarvan is te vinden in Genesis 3:19 'in het zweet van je *'appajim* zul je brood eten.' De tekst wil uiteraard niet zeggen dat je je brood eet in het zweet van je neusvleugels! De neus refereert hier aan het menselijk gezicht in zijn geheel, en dat moet in de vertaling tot uitdrukking komen.

Hier blijkt overigens dat de relatie tussen woordbetekenissen in verschillende talen niet één op één is. In het Hebreeuws is het kennelijk mogelijk het woord voor 'neus' ook in het geval van Genesis 3:19 te

gebruiken. Maar wanneer men dat in het Nederlands ook zou doen, dan ontstaat er een merkwaardige of verkeerde woordcombinatie.

Diepe buiging

Het woord *'appajim* komt heel vaak voor in beschrijvingen van een begroeting waarbij de ene persoon zich voor de andere naar oudoosters gebruik diep vooroverbuigt. Dat ritueel komt ter sprake in bijvoorbeeld Genesis 42:6. In de *NBG-vertaling 1951* is die tekst als volgt vertaald: 'Toen nu de broeders van Jozef aangekomen waren, bogen zij zich voor hem neer met het aangezicht ter aarde.' Moet de lezer zich hierbij voorstellen dat de broers van Jozef letterlijk met hun *'appajim*, hun 'neusvleugels' oftewel hun 'gezicht' op de grond liggen? Dat is niet de intentie van de uitdrukking. Het gaat om het uiten van respect voor de ander, en dat tonen de broers door een diepe buiging te maken. In *De Nieuwe Bijbelvertaling* is overeenkomstig de intentie van de Hebreeuwse uitdrukking 'zich diep voor iemand neerbuigen' de standaardweergave geworden van wat heel letterlijk vertaald zou zijn als 'zich op de neusgaten op de grond laten vallen' zou luiden.

Niet door toorn of strijd

Kan het Hebreeuwse woord *'appajim* niet als het enkelvoud ook de overdrachtelijke betekenis 'toorn, woede, boosheid' hebben? Zijn er teksten te noemen waarin men met de fysieke betekenis van *'appajim* moeilijk uitkomt? Die zijn er zeker, en een goed voorbeeld is te vinden in Daniël 11:20. In dit vers zinspeelt de auteur op de manier waarop Seleukus IV Filopator aan zijn einde kwam. Hij was van 187 tot 175 voor Christus koning van het Seleucidische rijk. Seleukus IV werd in het jaar 175 door zijn minister Heliodorus vergiftigd.⁵ Aan het slot van Daniël 11:20 laat de auteur iets doorschemeren over de toedracht van de moord. De Statenvertalers gaven het vers als volgt weer: '... hij zal in enige dagen gebroken worden, nochtans niet door toornigheden noch door oorlog'. Voor 'toornigheden' staat in de *Biblia Hebraica* het woord *'appajim*. In de gegeven context komt de betekenis 'neus' of 'gezicht' uiteraard niet in aanmerking. Het woord staat parallel met *milchama*, 'oorlog, strijd' en veronderstelt hier een woedende menigte die tegen de koning in opstand is gekomen – bij zo'n volksoptocht kwam immers de vader van Seleukus IV aan zijn einde.

In *De Nieuwe Bijbelvertaling* is de passage over de moord op Seleukus IV conform de brontekst in bedekte termen weergegeven: '... hij wordt binnen enkele dagen gebroken, al is het niet door toorn of strijd.'

'Lang van toorn'

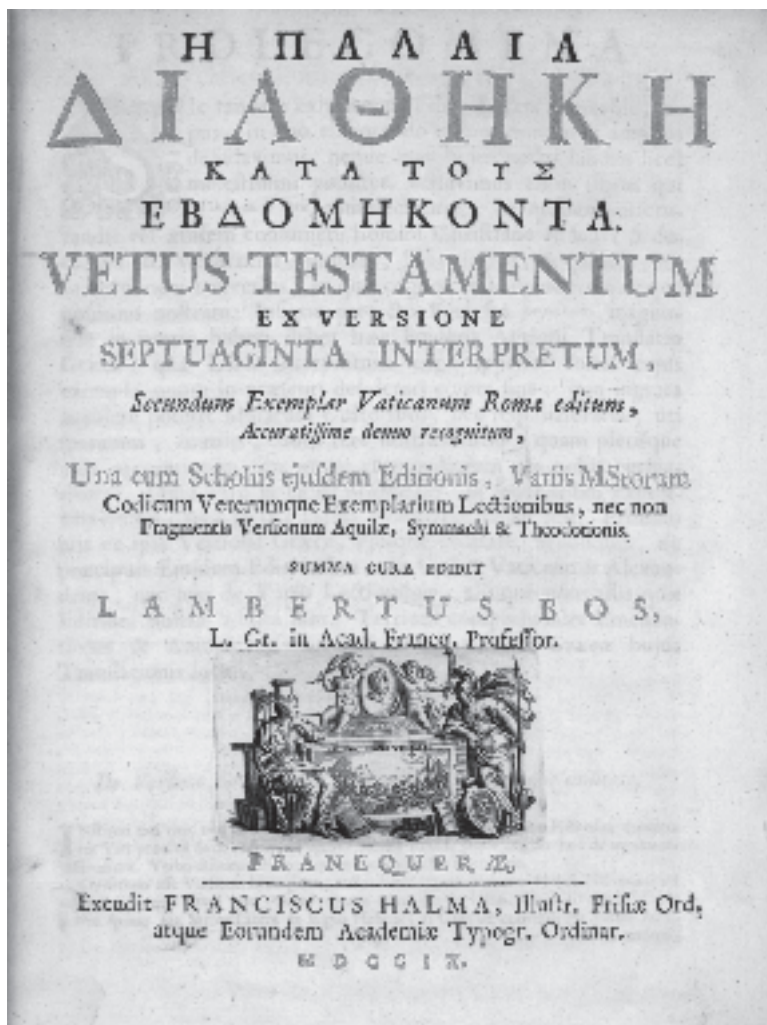
De meeste uitgeleggers brengen de uitdrukking die in Exodus 34:6 is gebruikt en die met 'lankmoedig' of 'geduldig' wordt vertaald, in verband met de overdrachtelijke betekenis van 'af en 'appajim, 'toorn, woede'. Onder invloed daarvan krijgt het woord 'èrèch, 'lang', een temporele betekenis. Bij Joël 2:13 merkt een commentator bij de uitdrukking 'èrèch 'appajim op: 'het duurt lang voordat de neusvleugels gaan trillen van toorn.'⁶ De uitdrukking heeft betrekking op het geduld van God, op het langdurige uitstel dat hij verleent, voordat hij zijn toorn in straf omzet. Een andere exegeet geeft bij 'èrèch 'appajim in Nahum 1:3 als letterlijke betekenis: 'lang van toorn', en tekent daarbij aan: 'dat wil zeggen: in staat om voor langere tijd zijn toorn in toom te houden.'⁷ Die omschrijvingen passen goed bij vertalingen als 'lankmoedig' en 'geduldig'.

Tot slot

In het bijbels Hebreeuws komen veel woorden en uitdrukkingen voor die al naar gelang de context waarin ze worden gebruikt, heel verschillende betekenissen hebben. In de tweede helft van de twintigste eeuw is veel onderzoek gedaan naar betekenisveranderingen in de bijbelse woordenschat. Soms is een of andere samenhang tussen die betekenissen aanwijsbaar. Sommigen veronderstellen dat de betekenissen teruggaan tot op één gemeenschappelijke wortel. Wat betreft 'af, 'neus', en 'af, 'toorn', zou dat het werkwoord 'anaf moeten zijn geweest, waarvan men als primaire betekenis 'snuiven' veronderstelt.⁸ Anderen nemen aan dat de ene betekenis van een woord zich om diverse redenen uit de andere heeft kunnen ontwikkelen, zoals 'toorn' uit 'neus'.⁹ Onderzoek naar betekenisontwikkelingen en -verschuivingen levert zonder meer interessante gegevens op. Maar het is wel belangrijk in de gaten te houden dat dat soort taalonderzoek *historisch* van aard is. Het verklaart de historische achtergrond van een woord en niet de actuele betekenis. Dergelijk onderzoek is primair bedoeld om een antwoord te geven op de vraag hoe de betekenis van een woord zich in de loop der tijd heeft ontwikkeld. Met de resultaten daarvan kan men geen betrouwbare uitspraken doen over wat een woord in een gegeven context betekent. Een bekende vertaalregel luidt *verba valent usu*: de betekenis van de woorden blijkt uit de manier waarop ze zijn gebruikt. De concrete *teksten* leveren het begrip van een woord, niet de veronderstelde herkomst of etymologie daarvan.

Noten

1. Zie C. Houtman, *Exodus III* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1996, 685.
2. In Exodus 34:6, Numeri 14:18, Joël 2:13, Jona 14:2, Nahum 1:3, Psalm 86:15, Psalm 103:8, Psalm 145:8, Spreuken 14:29, Spreuken 15:18, Spreuken 16:32, Nehemia 9:17. In Jeremia 15:15 wordt in de uitdrukking het enkelvoud 'af gebruikt. In Spreuken 14:17 is precies het tegendeel te vinden in de uitdrukking *qetsar 'appajim*: 'haastig tot toorn' (*Statenvertaling*), 'spoedig toornig' (*NBG-vertaling 1951*), 'onbesuisd' (*De Nieuwe Bijbelvertaling*). Bij dit frequentie-onderzoek is gebruikt gemaakt van de *Stuttgarter Elektronische Studienbibel* (SESB) die in 2004 verschenen is bij het Duits Bijbelgenootschap en het Nederlands Bijbelgenootschap (ISBN 90-6126-846-X). Het pakket bevat aanvullende documentatie voor Nederlandstalige gebruikers.
3. Zie Bruce K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990, 151.
4. Zie C. Houtman, *Exodus I* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1986, 391. De ontwikkeling van 'neus' tot 'toorn' is ook opgemerkt door J.L. Palache, *Over Beteekenisverandering der Woorden in het Hebreeuwsch (Semietisch) en andere Talen*, Amsterdam 1939, 9. Dit boek is later opgenomen in: *Sinai en Paran. Opera Minora van wijlen Dr. J.L. Palache*, Leiden 1959, 99-132.
5. Informatie over de belangrijkste historische toespelingen in Daniël 11 is vers voor vers te vinden in de *Groot Nieuws Bijbel met aantekeningen*, Heerenveen 2004 (derde druk).
6. C. van Leeuwen, *Joël* (De Prediking van het Oude Testament), Nijkerk 1993, 100.
7. K. Spronk, *Nahum* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1999, 62.
8. Zo E. Johnsson, "'anaf'" in: G.J. Botterweck & H. Ringgren, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament I*, Stuttgart 1973, 379.
9. J.L. Palache, *Over Beteekenisverandering der Woorden*, geeft daarvan talrijke voorbeelden.

L. Bos (ed.), *Vetus Testamentum ex versione Septuaginta interpretum*,
Franeker 1709. Titelpagina.

Foto: Sandra Haverman/Nederlands Bijbelgenootschap

Over de *Septuaginta* als ‘Schrift’

Er staat immers geschreven...

Peter Booij

Wie zich wil verdiepen in de literatuur over de *Septuaginta*, de Griekse versie van wat we nu het ‘Oude Testament’ noemen, krijgt te maken met een veelheid aan titels waarin koren en kaf niet zo gemakkelijk van elkaar te scheiden zijn. Gelukkig bestaan er moderne en overzichtelijke inleidingen.¹

Al snel blijkt dat er naar de *Septuaginta* vaak vanuit twee perspectieven wordt gekeken. Deze Griekse tekst wordt gelezen en bestudeerd als vertaling van de Hebreeuwse bijbel (en in het verlengde daarvan als belangrijk hulpmiddel voor de tekstkritiek)² óf als bron voor de schrijvers van het Nieuwe Testament en als bijbel van het oudste christendom. In dit artikel zal de nadruk liggen op het belang van de *Septuaginta* voor de studie van het Nieuwe Testament.³

De *Septuaginta*: naam, oorsprong en doel

De naam *Septuaginta* betekent: ‘zeventig’, en verwijst naar de legende over de zeventig (of tweeënzeventig)⁴ mannen die tijdens de regering van Ptolemeüs II Filadelfus (285-247 voor Christus) de vijf boeken van de Tora, de ‘joodse wetten’⁵, vertaald zouden hebben voor de wereldberoemde bibliotheek van Alexandrië. Als daar al een exemplaar van de Griekse vertaling van de Tora heeft gelegen, is dat mét de bibliotheek voorgoed verloren gegaan.

Maar de term *Septuaginta* wordt in veel bredere zin gebruikt, en wel als verzamelnaam voor de Griekse vertaling van de boeken die behoren tot de Hebreeuwse bijbel en voor een aantal andere Griekse teksten. Voor een deel waren ook die teksten uit het Hebreeuws vertaald, voor een ander deel oorspronkelijk in het Grieks geschreven. De vertalingen en teksten stammen uit de laatste drie eeuwen voor het begin van de jaartelling.

De vertaling van de Tora was vermoedelijk oorspronkelijk bedoeld voor de joodse gemeenschappen in Alexandrië en elders in Egypte die geen

toegang hadden tot de Hebreeuwse tekst. Dit kwam doordat ze vaak geen Hebreeuws of Aramees meer spraken maar Grieks. Het Grieks was sinds de veroveringen van Alexander de Grote de omgangstaal van vele gebieden in het Nabije Oosten. Het gaat hier om een vorm van het Grieks die *koinê*, ‘gewoon’, wordt genoemd. Het Grieks van de *Septuaginta* wijkt in zoverre van het profane *koinê* af, dat de betekenis van sommige woorden en uitdrukkingen is beïnvloed door het Hebreeuws dat erachter ligt. Het gaat dan bijvoorbeeld om stereotiepe vertalingen als *angelos* voor het Hebreeuwse *mal’ach* en *diathêkê* voor *berit*. *Angelos* betekent ‘bode’, maar krijgt in de *Septuaginta* de specifieke betekenis ‘engel’; *diathêkê* betekent allereerst ‘wilsbeschikking’ of ‘testament’, maar in de *Septuaginta* meestal ‘verbond’. Deze termen keren zo ook terug in de woordenschat van het Nieuwe Testament.

Aanvaarding en afwijzing

De *Septuaginta* genoot in de kringen van Griekssprekende joden groot aanzien. Sommigen zagen haar zelfs als product van goddelijke inspiratie, zoals op te maken valt uit de woorden van de hellenistisch-joodse filosoof Philo. Hij zegt over de vertalers: ‘Als het ware door Gods geest bezielde, profeteerden zij, niet de één dit, de ander dat, maar allen met dezelfde woorden en uitdrukkingen, alsof een onzichtbare souffleur het hun stuk voor stuk had ingegeven.’⁶ Maar naast respect was er ook kritiek. Deels in reactie op de groeiende tegenstelling met het christendom zou het rabbijnse jodendom later definitief kiezen voor de Hebreeuwse tekst en afstand nemen van de *Septuaginta*, en daarmee ook van de boeken die niet tot de Hebreeuwse canon behoorden.

In het vroege christendom lag dat heel anders, en dat zou in feite zo blijven tot aan de Reformatie, zeker wat de omvang van de oudtestamentische canon betreft. Wel genoten de ‘Hebreeuwse’ boeken groter aanzien dan de ‘Griekse’. In de tijd dat het christendom ontstond, was de canon trouwens ook in het jodendom nog niet definitief. Het aantal boeken en de volgorde ervan lagen nog niet vast. Maar ook de tekstvorm was nog in beweging, zoals onder andere blijkt uit de Dode-Zeerollen.

Dit gold nog sterker voor de vorm van de Griekse tekst. Nog in de vierde eeuw na Christus maakt de bijbelvertaler Hiëronymus melding van een *trifaria varietas*, een drievoudige verscheidenheid, in de vorm van de Griekse tekst.⁷ Het gaat hier om de ‘recensie’ (bewerking) van Hesychius (waarvan het bestaan nooit is bewezen), de ‘Antiocheense’ recensie van Lucianus en de ‘hexaplarische’ recensie in de vijfde kolom van de Hexapla van Origenes. Sommige geleerden beschouwen daarnaast ook de joodse versies van Theodotion, Aquila en Symmachus als recensies van de

Septuaginta. Van enkele bijbelboeken zijn sterk verschillende vormen bekend, bijvoorbeeld van de boeken Rechters, Daniël en Ester, en ook van de deuterocanonieke boeken Tobit en Judit. De tekst van de *Septuaginta* bestaat dan ook niet. Voor moderne vertalingen⁸ maakt men gebruik van de verschenen delen van de kritische uitgave van het Göttinger Septuaginta-Unternehmen (*Septuaginta Societatis Scientiarum Göttingensis*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1931-), en van de handuitgave van Alfred Rahlfs (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1935, 1979).

De Septuaginta en het Nieuwe Testament

Maar ook al is de oorspronkelijke tekst van de *Septuaginta* niet precies bekend, toch is ze de bron voor een groot deel van de oudtestamentische citaten in het Nieuwe Testament. De eerste christenen lazen de Bijbel (het Oude Testament) in het Grieks. In de oosterse kerken is dat zo gebleven, en veel bijbelboeken zijn nog steeds vooral bekend onder hun min of meer verlatijnste Griekse namen: bijvoorbeeld Genesis, Exodus en Leviticus. De *Septuaginta* mag met recht een ‘joodse erfenis in christelijke handen’⁹ worden genoemd, een joodse erfenis die ook materieel door christelijke handen en in combinatie met het Nieuwe Testament is overgeleverd. De evangelisten, Paulus en de andere nieuwtestamentische auteurs schreven (en spraken) *koinê*-Grieks, eventueel naast Aramees of Hebreeuws. Als zij het hebben over ‘Wet en Profeten’ (bijvoorbeeld in Matteüs 5:17 en Romeinen 3:21) hoeven we niet meteen aan de Hebreeuwse bijbel te denken, ook al zijn we misschien onder invloed van de reformatoren en onze wetenschappelijke praktijk ertoe geneigd dat wél te doen. Als Matteüs en Lucas ‘de Schrift’ citeren, doen ze dat in het Grieks. Vaak stemmen die citaten niet overeen met (een letterlijke vertaling van) de Hebreeuwse tekst, maar wel met de *Septuaginta* zoals wij die kennen. De analyse van citaten is overigens bijzonder gecompliceerd. Zo is het vaak moeilijk uit te maken of een citaat op een Hebreeuwse of een Griekse bron teruggaat. Ook valt de veronderstelde Griekse bron niet altijd samen met de tekst van de *Septuaginta* zoals wij die kennen.¹⁰ Vaak citeren de nieuwtestamentische schrijvers uit het hoofd. Ook passen ze het citaat een beetje aan in verband met hun eigen bedoelingen. Ik bespreek hieronder twee citaten om dit te illustreren. Eerst een wat langer citaat uit het boek Amos in Handelingen 15, en tot slot het citaat van Jesaja 7:14 in Matteüs 1:23.

Dat stemt overeen met de woorden van de profeten...

In Handelingen 15 wordt tijdens een bijeenkomst van de apostelen in Jeruzalem (die ook wel bekend staat als ‘het apostelconcilie’) een discussie beschreven over de bekering van heidenen en over de verplichtingen die daarmee samenhangen. Jakobus (de broer van Jezus) haalt ter ondersteuning van zijn woorden ‘de profeten’ aan; het gaat om een citaat uit Amos 9:11-12. Daar lezen we:

‘Dan zal ik het vervallen huis van David herbouwen (...) ik zal het in zijn vroegere luister herstellen. Dan zal Israël in bezit nemen wat er nog rest van Edom en van alle volken die mij eens toebehoorden.’

Maar wat staat er in Handelingen 15:16-18?

‘Ik zal het vervallen huis van David herbouwen (...) Ik zal dit huis doen herrijzen, *zodat de mensen die overgebleven zijn de Heer zullen zoeken, evenals alle heidenen* over wie mijn naam is uitgeroepen.’ (cursivering PB)

Ook wie geen Hebreeuws of Grieks kent, zal meteen zien dat dit iets heel anders is. De details die te maken hebben met de overlevering van de Hebreeuwse tekst laat ik hier buiten beschouwing. Waar het om gaat, is dat de schrijver van Handelingen (met de traditie noemen we hem Lucas) Jakobus een tekst in de mond legt die in het Grieks vrijwel letterlijk zo terug te vinden is in de ons bekende *Septuaginta*-tekst.¹¹ Maar Lucas (of misschien al de versie die hij citeert) voegt daaraan wel iets toe, en wel de woorden ‘de Heer’ (*ton kurion*), als object bij het werkwoord ‘zoeken’. Verder krijgt het woord ‘volken’ (*ethnè*) hier de pregnante betekenis van ‘niet-Joden’ of ‘heidenen’. Zo past het citaat perfect in de bedoeling van de schrijver, die wil illustreren dat God ook de heidenen tot zijn volk en tot volgelingen van Jezus wil maken. Tegelijk valt zonder kennis van de *Septuaginta*-tekst niet goed te begrijpen hoe het komt dat Lucas de tekst in *deze* vorm citeert: hij haalt de Griekse bijbel aan en niet de Hebreeuwse. En die zou in deze context ook niet passen.

Ecce virgo concipiet

Een ander citaat dat een sleutelrol heeft gespeeld in de christelijke theologie (met name de mariologie) en nog steeds een breekpunt is bij de beoordeling van moderne bijbelvertalingen, is te vinden in Matteüs 1:23. De daar aangehaalde woorden van ‘de profeet’ luiden: ‘*De maagd* zal zwanger zijn en een zoon baren, en men zal hem de naam Immanuël geven, wat in onze taal betekent “God met ons” (cursivering PB).’ De

bedoelde profeet is Jesaja. Bij hem lezen we in 7:14: ‘(...) *de jonge vrouw* is zwanger, zij zal spoedig een zoon baren en hem Immanuël noemen (cursivering PB).’ Dat is een weergave van de Hebreeuwse versie. Jesaja gebruikt hier het woord ‘*alma*, dat (huwbaar) meisje of jonge vrouw betekent, in dit geval waarschijnlijk de ‘jonge vrouw’ van koning Achaz. Maar Matteüs gebruikt mét de *Septuaginta* het Griekse *parthenos*. Dit woord kan eveneens verscheidene betekenissen hebben, maar moet in de context van Matteüs 1:18-25 (en op enkele andere plaatsen in het Nieuwe Testament) wel ‘maagd’ betekenen. In het Grieks van Jesaja is dat niet noodzakelijk, maar ook niet uitgesloten. Het is interessant dat de versies van Theodotion, Aquila en Symmachus in Jesaja 7:14 niet *parthenos* maar het neutralere woord *neanis* hebben. *Neanis* komt op diverse andere plaatsen in de *Septuaginta* voor als vertaling voor het Hebreeuwse woord ‘*alma* (Exodus 2:8; Psalm 67:26 (MT 68:26); Hooglied 1:3; 6:8). Deze Jesajatekst heeft een belangrijke rol gespeeld in de discussies tussen joden en christenen. Het woord *parthenos* werd daarbij door de ene partij als een vervalsing van de tekst beschouwd, en door de andere partij fel verdedigd. Intussen mag je rustig aannemen dat Matteüs, nét als Lucas in Handelingen 15, de profetische tekst doelbewust inpaste in zijn getuigenis over de wonderbaarlijke verwekking van Jezus. Het woord *parthenos* in de betekenis ‘maagd’ kwam hem daarbij goed van pas. Matteüs citeert weer de Griekse bijbel en niet de Hebreeuwse. Die zou zijn publiek waarschijnlijk niet hebben begrepen, want ook bij de Hebreeuwse naam Immanuël is blijikbaar een vertaling nodig: ‘(...) wat in onze taal betekent “God met ons”’.

Tot slot

De *Septuaginta* kan worden bestudeerd als getuigenis van het hellenistische jodendom, als vertaling van de geschriften uit de Hebreeuwse bijbel, of als Grieks ‘Oude Testament’: de bijbel van de vroege christenen en de ‘Schrift’ waarnaar in het Nieuwe Testament wordt verwezen. Dat laatste heeft in dit artikel centraal gestaan. De *Septuaginta* heeft niet alleen de taal van het Nieuwe Testament beïnvloed, maar ook een groot deel van de bijbelcitataten geleverd. Die luiden vaak anders dan we op basis van de ons bekende Hebreeuwse tekst zouden verwachten. Zonder kennis van de *Septuaginta* kunnen taal en tekst van het Nieuwe Testament niet goed worden begrepen.

Drs. P.J. Booij is werkzaam als oudtestamenticus bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

De Nederlandse bijbelcitatoren in dit artikel zijn ontleend aan *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

Noten

1. Een toegankelijke algemene inleiding wordt geboden in Karen H. Jobes, Moisés Silva, *Invitation to the Septuagint*, Grand Rapids - Carlisle 2000. Veel informatie over de betekenis van de *Septuaginta* voor het vroege christendom is te vinden in Marguerite Harl, Gilles Dorival, Olivier Munnich, *La Bible grecque des Septante. Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*, Parijs 1988, 1994² (verder afgekort als *Bible grecque*).
2. Informatie hierover is in beknopte vorm te vinden in Th.C. Vriezen, A.S. van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, Kampen 2000, 77-82, uitgebreider in E. Würthwein, *Der Text des Alten Testaments*, Stuttgart 1952, 1988⁵, 58-90. Een fundamentele studie op dit gebied is E. Tov, *The Text-critical Use of the Septuagint in Biblical Research*, Jeruzalem 1981, 1997².
3. Zie hiervoor R. Timothy McLay, *The Use of the Septuagint in New Testament Research*, Grand Rapids, Michigan – Cambridge 2003 (afgekort als *Use of the LXX*).
4. In de bronnen die naar deze ontstaansgeschiedenis verwijzen, worden wisselende aantallen genoemd, meestal zeventig of tweeënzestig. 'Zeventig' zou een verwijzing zijn naar de zeventig oudsten die volgens Exodus 24 met Mozes de Sinai op gaan, of naar de zeventig oudsten die genoemd worden in Numeri 11:16-17, 25 (*Bible grecque*, 60; volgens Dorival zouden de twee met name genoemde mannen die 'in het kamp profeteren', Eldad en Medad, eventueel bij de 'zeventig' geteld mogen worden om het getal vol te maken tot tweeënzestig).
5. *tôn ioudaiôn nomima*, zo genoemd in § 10 van de 'Brief van Aristeas', een propagandistische en grotendeels legendarische beschrijving van het ontstaan van de *Septuaginta*, die minstens een eeuw jonger is dan de tijd waarin de verhaalde gebeurtenissen zich zouden hebben afgespeeld. Een Nederlandse vertaling met een uitvoerige toelichting is te vinden in: Thalien M. de Wit-Tak, *De oorsprong van de Griekse Bijbel. De brief van Aristeas over het ontstaan van de Septuagint* (Christelijke Bronnen 7), Kampen 1995 (*Oorsprong*). Volgens Aristeas was een afvaardiging van tweeënzestig 'oudsten' uit Jeruzalem (twaalf uit elke stam) verantwoordelijk voor de vertaling. In §§ 47-50 geeft hij een lijst van vertalers, die een interessante mengeling van Hebreeuwse en Griekse namen biedt. Eén naam ontbreekt.
6. *De vita Mosis II*, 37, vertaling volgens *Oorsprong*, p. 114 (*kathaper enthousiôntes profêteuon ouk alla alloi, ta d'auta pantes onomata kai rêmata, hôsper upoboleôs hekastoïs ahoratôs enêchoutos*).
7. In zijn voorwoord bij de vertaling van het boek Kronieken in de *Vulgata* schrijft hij: 'Totusque orbis hac inter se triafaria varietate conpugnat' (= 'En de hele wereld voert door deze drievoudige verscheidenheid onderling strijd'). Zelf wil hij terug naar de Hebreeuwse tekst ('ad Hebraeos igitur revertendum est, unde et Dominus loquitur et discipuli exempla praesumunt' = 'we moeten dus terug naar [de tekst

-
- van] de Hebreeërs, van waaruit de Heer spreekt en de leerlingen voorbeelden halen’).
8. Sinds 1986 verschijnt in uitvoerig becommentarieerde delen *La Bible d’Alexandrie*, Parijs 1986-. Voor 2006 is de verschijning gepland van twee integrale vertalingen: *A New English Translation of the Septuagint and the Other Greek Translations Traditionally Included Under that Title*, uit te geven door Oxford University Press, en *Septuaginta Deutsch. Das griechische Alte Testament in Übersetzung* (werktitel), uit te geven door de Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart.
 9. *Oorsprong*, 10.
 10. Zie *Use of the LXX*, in het bijzonder 37-76.
 11. De Griekse tekst heeft hier de woorden *hopôs ekzêtêzôsin hoi kataloipoi tôn anthrôpôn* (= ‘zodat de mensen die overgebleven zijn zullen zoeken’). Wellicht gaat dit terug op een andere versie van de Hebreeuwse tekst, waarin het werkwoord *jarasj* (‘in bezit nemen’) werd gelezen als *darasj* (‘zoeken’) en *resjit ’edom* (‘de rest van Edom’) als *resjit ’adam* (‘de rest van de mens(en)’).

Feilen

Uit het artikel van Henk Heikens ‘*Met andere letters - Niet vertalen: wanneer en hoe?*’ in het septembernummer, is een alinea weggefallen. Op p. 27, onder ‘Wat bepaalt de keus?’ had de slotalinea moeten zijn: ‘Doelgroep en sociale context zijn dus van betekenis. In Afrika speelt een rol hoe de namen luiden in de talen van de missionerende landen. In hoeverre moet verder worden gelet op bestaande spellingregels? Kunnen bij de eigennamen in een bijbelvers andere spellingregels worden gevolgd dan bij de andere woorden in dat vers? Toen NBG en KBS in 1968 een gemeenschappelijke schrijfwijze van de bijbelse namen vaststelden, hebben ze bij de *th* bijvoorbeeld anders gehandeld dan in de officiële woordenlijst van 1954 stond aangegeven. Daardoor enerzijds *theologie* en anderzijds *Teofilus*. Deze laatste schrijfwijze is in de NBV bijgesteld: *Theofilus*.’

De start van een vertaalproject

Studiebijbel in Kazachstan: een lange weg te gaan

Marijke de Lang

In januari 2003 is er bij het bijbelgenootschap in Kazachstan een nieuw vertaalproject van start gegaan. Het project betreft een nieuwe vertaling van het Oude en Nieuwe Testament met inleidingen, noten en ander studiemateriaal. Het project is nu tweeënhalfjaar bezig. Het is duidelijk dat het nog een lange weg moet gaan voordat het met succes kan worden afgesloten. Meestal lezen we in *Met Andere Woorden over vertalingen waarvan al delen gereed zijn gekomen*, dit maal wordt het een verslag over hoe een vertaalproject in de eerste fase vorm krijgt.

Kazachstan is een van de Sovjet-republieken die na de val van de Sovjet-Unie onafhankelijk werden. In 1991 werd Kazachstan een zelfstandige staat. De bevolking van het land bestaat voor zo'n 40 procent uit Kazachen, voor zo'n 35 procent uit Russen. De rest van de bevolking bestaat uit onder meer Tataren, Oezbeken, Oekraïners, Duitsers, Oeigoeren en Koreanen. Sinds 1995 wordt het land geregeerd door Nursultan Nazarbaev, die feitelijk de volledige macht in handen heeft.

Groei

De meeste Kazachen noemen zich moslim, hoewel velen niet echt praktiserend moslim zijn. De islam in Kazachstan is wat men wel noemt 'folk-islam': een islam vermengd met elementen van animistische godsdiensten. Slechts een kleine minderheid van de Kazachen is christen. Voor de onafhankelijkheid van Kazachstan was het christendom voornamelijk vertegenwoordigd door de Russisch-orthodoxe kerk. Sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw zijn ook diverse evangelische zendingsorganisaties actief. De meeste Kazachen die zich tot het christendom bekeren, sluiten zich bij deze nieuwe kerken aan. Over de groei van de christelijke kerk is weinig duidelijkheid. De Amerikaanse en

Koreaanse zendingsorganisaties die in Kazachstan actief zijn juichen over de snelle groei van het aantal christenen. In de praktijk echter kampen de kerken ook met het probleem dat veel Kazachen na hun bekering toch weer uit de kerk verdwijnen. Hoewel er door de overheid beperkingen voor christelijke activiteiten zijn gesteld, is de situatie vergeleken met landen als Turkmenistan en Oezbekistan zeker gunstig te noemen. De vraag is alleen hoe lang dit nog zal duren: ook in Kazachstan neemt de onderdrukking van christenen langzaam toe.

Kieli Kitap

Het project van het Kazachse Bijbelgenootschap kent een lange voorgeschiedenis, die al snel na de onafhankelijkheid van het land begint. Onder leiding van een Duitse zending werd de eerste hand gelegd aan een vertaling van de bijbel in het Kazachs, de Kieli Kitap ('heilige Schrift'). In 1994 werd het bijbelgenootschap in Kazachstan opgericht. Dat toonde al spoedig interesse om mee te doen aan het pas begonnen project. Er werden plannen gemaakt om aan de vertaling verder te werken in een zogenaamd 'partnership'-verband. Behalve het bijbelgenootschap zouden ook de United Bible Societies, het Institute for Bible Translation en Wycliffe hun medewerking verlenen. Maar de gesprekken verliepen uiterst moeizaam en de oorspronkelijke initiator van het project wilde de tekst uiteindelijk niet vrijgeven aan derden. Het bijbelgenootschap begon aan een eigen project te denken. Ondertussen gaat het werk aan de Kieli Kitap verder. Inmiddels is het gehele Nieuwe Testament en ruim eenderde van het Oude Testament gereedgekomen en gepubliceerd. Deze delen worden in de Kazachse kerken intensief gebruikt.

Studiebijbel

De Kieli Kitap wordt vanuit de grondtalen vertaald en wordt zorgvuldig gecheckt en getest. De vertaling heeft echter twee grote nadelen. Ten eerste hebben de vertalers de woordkeus afgestemd op de cultuur van de Kazachen, maar niet altijd met succes. Een voorbeeld: het losserschap uit Ruth is in Kieli Kitap vertaald met een Kazachse term die net iets anders aanduidt dan in Ruth de bedoeling is. Men kent ook in de Kazachse cultuur een term voor 'zwagerhuwelijk': het is alleen aan de broer van de overleden man gegeven om de weduwe te trouwen. In Ruth wekt de Kazachse term echter verwarring, omdat Boas geen echte broer van de overleden echtgenoot van Ruth is. In de proefvertaling van het bijbelgenootschap hebben de vertalers deze specifieke Kazachse term laten varen.

Ten tweede is de Kieli Kitap op veel plaatsen te uitleggend vertaald. Dat heeft bijvoorbeeld geresulteerd in een vertaling als 'Heerser uit de hemel'

in plaats van ‘Mensenzoon’ (Grieks: *huios tou anthrôpou*). De titel ‘Heerser uit de hemel’ is inhoudelijk minder fout dan op het eerste gezicht gedacht zou kunnen worden. ‘Mensenzoon’ in het Nieuwe Testament wordt gebruikt voor Jezus die als redder of rechter die uit de hemel zal neerdalen. De term komt oorspronkelijk uit Daniël 7:13, waar de verschillende wereldrijken die elkaar opvolgen als dieren worden voorgesteld, en Gods rijk als een mens wordt beschreven. Het Aramees van Daniël heeft ‘als een mensenzoon’, wat neerkomt op ‘iemand als een mens’ (NBV). Uit de buitenbijbelse Joodse bronnen 1 Henoch en 4 Ezra kan afgeleid worden dat dit collectivum ‘mensenzoon’ als individu wordt omgeduid. In beide geschriften wordt de term niet meer gebruikt als aanduiding voor een wereldrijk, maar voor een verlosser die als rechter en redder zal optreden en die de gemeente van God zal bevrijden.¹ Net zo wordt in Q² en het evangelie van Marcus van deze individuele ‘Mensenzoon’ gesproken als het gaat om Jezus die als redder en rechter uit de hemel zal komen. De interpretatie van ‘Mensenzoon’ in Kieli Kitap is dus niet eens zo gek, maar als vertaling van het Griekse *huios tou anthrôpou* voert ‘Heerser uit de hemel’ iets te ver.

Hoewel het project van de Kieli Kitap nog niet is afgerond, is het bijbelgenootschap met een nieuwe studiebijbel begonnen. Veel buitenstaanders vragen zich af of dit een verstandige keus is. De faam van de Kieli Kitap is groot, en de leden van de nog jonge Kazachse kerken zouden wellicht in verwarring gebracht kunnen worden. Toch heeft het bijbelgenootschap signalen gekregen dat de zeer dynamische vertaalmethode van de Kieli Kitap niet bij iedereen in goede aarde valt. Veel Kazachen die al langer lid zijn van de kerk zien de Kieli Kitap vooral als een vertaling met een missionair doel, die de boodschap zeer dicht bij de ongetrainde lezer brengt. Zij hebben zelf echter behoefte aan een vertaling die meer recht doet aan de oorspronkelijke cultuur en die meer inzicht in de bijbelse wereld verschaft. Er is in het Kazachs überhaupt weinig exegetisch studiemateriaal voorhanden, en mensen die in ver afgelegen gebieden wonen en werken kunnen dit weinige vaak niet eens verkrijgen. Voor hen zou een studiebijbel een uitkomst zijn.

Vertaalteam

De leden van het Kazachse vertaalteam zijn aangenomen vanwege hun kennis van het Kazachs, maar zijn verder niet getraind in bijbelse talen, bijbelwetenschappen of vertaalkunde. Het vertaalwerk gebeurt op grond van een Russische vertaling. Daarnaast raadplegen ze vertalingen in het Kirgizisch en Karakalpaks, twee talen die net als het Kazachs behoren tot de familie van de Turkse talen. De dagelijkse leiding van het Kazachse project is sinds een half jaar in handen van twee medewerkers van de

Gereformeerde Zendingsbond. Zij begeleiden de vertalers, coördineren het vertaalwerk, checken waar mogelijk de vertalingen en zorgen voor een inhoudelijke toetsing van het studiemateriaal voor de nieuwe Bijbel. De laatste tweeënhalf jaar hebben de vertalers een groot aantal proefvertalingen gemaakt. Ze moesten leren hoe ze vanuit bestaande vertalingen moeten werken. Ook hebben ze moeten ervaren dat het werken in een team de nodige training vereist. Daarnaast zullen ze in de komende tijd Engels leren, zodat ze zelf secundaire literatuur kunnen raadplegen. Bovendien zullen ze een cursus bijbelse geschiedenis aan een theologisch seminarie volgen. Het is de bedoeling om in de toekomst een of twee vertalers te onderrichten in de talen van de Bijbel. Dat zal hoogstwaarschijnlijk in Rusland gebeuren, in Moskou of Sint-Petersburg. Ondanks dat blijft een vergelijking met de oorspronkelijke tekst hoogst nodig. Daarvoor zal hoogstwaarschijnlijk een zogenaamde ‘exegetical checker’ worden aangetrokken: iemand die zowel een goede bijbelse opleiding heeft genoten als grondige kennis van het Kazachs heeft.

Het moge duidelijk zijn: voordat een vertaalproject als dit goed en wel op de rails staat gaan er jaren voorbij. Intussen wordt langzaam verdergewerkt, in het vaste vertrouwen dat deze vertaling tot een goed einde gebracht zal worden en dat zij een eigen plek in de Kazachse geloofsgemeenschap zal krijgen.

Dr. M.H. de Lang werkt als vertaalconsulent bij de United Bible Societies.
Eerder was zij vertaler van *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

Noten

1. Zie hiervoor H.J. de Jonge, ‘De oorsprong van de verwachting van Jezus’ wederkomst’, in: H.J. de Jonge en B.W.J. de Ruyter, edd. *Totdat hij komt. Een discussie over de wederkomst van Jezus Christus*, Baarn 1995, 9-36; C. Tuckett, *Christology and the New Testament*, Edinburgh 2001, 25-26.
2. In de gangbare exegese wordt verondersteld dat Matteüs en Lucas het evangelie van Marcus hebben gebruikt, en dat zij daarnaast ook een andere bron, namelijk Q, hebben gebruikt. Q omvat het materiaal dat Matteüs en Lucas gemeenschappelijk hebben, maar dat niet uit hun gebruik van Marcus verklaard kan worden. Voorbeelden zijn onder andere Matteüs 4:1-11/Lucas 4:1-13 en de Bergrede bij Matteüs en de veldrede bij Lucas.

Biblia Hebraica Quinta: de nieuwste uitgave van de Hebreeuwse bijbel

Welke brontekst gebruiken we?

Jaap van Dorp

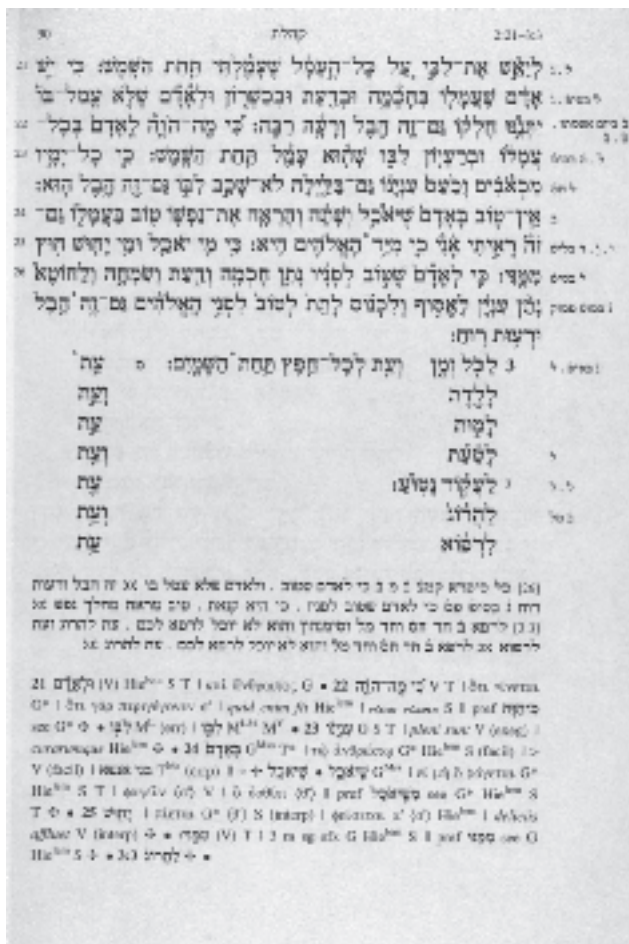
In november 2004 verscheen bij het Duits Bijbelgenootschap het eerste deel van de *Biblia Hebraica Quinta* (in het vervolg: **BHQ), een compleet nieuwe wetenschappelijke uitgave van de Hebreeuwse bijbel. Het betreft een uitgave van de *Megillot*, de feestrollen *Ruth*, *Hooglied*, *Prediker*, *Klaagliederen* en *Ester* uit de codex *Leningradensis B 19 A*. De *United Bible Societies* zullen voor toekomstige vertaalprojecten deze uitgave van de Hebreeuwse bijbel als basistekst gebruiken.**

De BHQ dankt zijn naam aan het feit dat het de vijfde editie van de *Biblia Hebraica* is sinds Rudolf Kittel in 1906 de eerste door hem bezorgde editie in Leipzig publiceerde. De volgende uitgaven verschenen in 1913 (Leipzig), 1929-1937 (Stuttgart) en 1967-1977 (Stuttgart). De laatste editie is bij velen bekend geworden onder de naam *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS). Daarvan is in 1997 nog een herziene druk uitgekomen.

In deze bijdrage besteed ik aandacht aan zaken die voor het begrip en het gebruik van de BHQ van belang zijn: het Hebreeuwse handschrift in de Firkovitsj-collectie in Sint-Petersburg waarop de BHQ is gebaseerd, de keuze daarvan voor de uitgave van de *Biblia Hebraica* sinds 1929-1937, en een aantal essentiële kenmerken van de BHQ zoals het diplomatieke karakter van de uitgave, de lay-out van poëzie en proza, de masoretische aantekeningen en het tekstkritisch apparaat.

Abraham ben Samuel Firkovitsj

In de Russische Nationale Bibliotheek (Saltykov Sjchedrin) van Sint-Petersburg (voorheen Leningrad) bevindt zich een van 's werelds grootste

Een gedeelte van Qohelet (Prediker) in de Megillot-editie van de Biblia Hebraica Quinta. De Hebreeuwse tekst van het lied van de tijd in Prediker 3 is weergegeven conform de lay-out van de codex Leningradensis.

In de marges zijn de masora parva, de masora magna en het tekstkritisch apparaat opgenomen.

A. Schenker e.a. (red.), *Biblia Hebraica quinta editio cum apparatu critico novis curis elaborato. General introduction and Megilloth*, Stuttgart 2004.

Foto: Sandra Haverman/Nederlands Bijbelgenootschap

collecties van oude Hebreeuwse handschriften. Een belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van de collectie heeft Abraham ben Samuel Firkovitsj (1786-1874) geleverd. Firkovitsj behoorde tot de Karaïeten, een beweging die in de negende eeuw onder Joden in Iran en Irak was ontstaan en die alleen gezag toekende aan Tenach, niet aan de talmoed en andere joodse commentaren. Hij is beroemd geworden als verzamelaar van oude handschriften. Na zijn dood ontstond er discussie over de authenticiteit van sommige manuscripten in de Firkovitsj-collectie. Uit onderzoek bleek namelijk dat Firkovitsj – gedreven door politieke motieven – verschillende gegevens in een aantal manuscripten had vervalst.

Honderden bijbelhandschriften

Bij diverse bezoeken aan synagogen in onder andere Jeruzalem en Caïro heeft Firkovitsj vele oude manuscripten opgespoord in de zogenoemde *geniza's*, rommelkamers waarin niet meer gebruikte handschriften werden ondergebracht. Hij kocht ze en bracht ze naar Rusland. Een deel van zijn handschriftenverzameling heeft hij kunnen doorverkopen aan de Openbare Rijksbibliotheek (zoals de Nationale Bibliotheek in Sint-Petersburg voor de Russische revolutie heette). Het andere deel werd in 1876 na de dood van Firkovitsj door dezelfde instelling aangekocht. In de Firkovitsj-collectie zijn in totaal meer dan 2.300 handschriften met bijbeltekst en masoretische aantekeningen te vinden. Daaronder zijn veertien Hebreeuwse bijbelhandschriften die gedateerd kunnen worden tussen 930 en 1121. Deze manuscripten uit de tiende en elfde eeuw gaan terug op de tekst zoals die was vastgelegd door Aäron ben Asjer, een lid van een belangrijke familie van Masoreten uit Tiberias uit de eerste helft van de tiende eeuw. Onder Masoreten worden Joodse bijbelgeleerden uit de periode na 500 na Christus verstaan die de tekst schriftelijk overleverden en voorzagen van vocalisatie, accenttekens en masoretische aantekeningen, opmerkingen van vaak orthografische aard, bedoeld om de nauwkeurige overlevering van de Hebreeuwse tekst te bevorderen. De zogenoemde Ben Asjer-tekst geldt vandaag de dag als een belangrijke representant van de masoretische tekst.

Codex Leningradensis B 19 A

Firkovitsj heeft tussen 1840 en 1845 ook een bijbelhandschrift kunnen verwerven dat onder de codering EBP. I B 19 A bekend geworden is als de codex Leningradensis B 19 A (in het vervolg: codex L), een manuscript met de tekst van alle boeken van de Hebreeuwse bijbel. Uit Firkovitsj' aantekeningen en brieven kan niet opgemaakt worden waar hij precies de codex heeft ontdekt en hoeveel hij ervoor betaalde. De codex zou in elk

geval niet meegenomen zijn door Firkovitsj van een van zijn reizen naar Caïro. Het manuscript bevat wel een colofon waarin Caïro wordt vermeld als de plaats waar het is vervaardigd (door Samuel ben Jakob, omstreeks 1008-1013 n.Chr.). En men heeft ook kunnen vaststellen dat een groot aantal manuscripten uit Caïro, en in het bijzonder uit de *geniza* van de Ezra-synagoge, inderdaad in bezit van Firkovitsj is gekomen. Maar op grond van gegevens op de laatste pagina van de codex kunnen we vaststellen dat het boek hoogstwaarschijnlijk niet in Caïro was toen hij het in bezit kreeg: het is in 1489 aan de karaïetische synagoge in Damascus geschonken. Er is niets bekend over wat er tussen 1489 en 1845 met de codex is gebeurd.

Textus receptus of codex L

Het is de verdienste geweest van de Duitse geleerde Paul Ernst Kahle (1875-1964) dat codex L als basistekst is gekozen voor de derde editie van de *Biblia Hebraica*, die verscheen van 1929 tot 1937. Kahle was in de maanden oktober en november 1926 voor onderzoek in Leningrad. In de Russische Nationale Bibliotheek bestudeerde hij de Hebreeuwse bijbelhandschriften uit de Firkovitsj-collectie. Tijdens zijn verblijf daar ontving Kahle van Rudolf Kittel (1853-1929) een brief met de vraag hem te adviseren bij de keuze voor de Hebreeuwse tekst in een nieuwe uitgave van de *Biblia Hebraica*, de opvolger van de tweede editie uit 1913. Kittel zelf dacht daarvoor weer de tekst uit de eerste en tweede uitgave van de *Biblia Hebraica* als basis te nemen, de tekst van de zogenoemde Tweede Rabbijnenbijbel uit 1524-1525.

Kahle wist Kittel ervan te overtuigen dat de tekst van codex L de basis moest vormen van de nieuwe editie van de *Biblia Hebraica*. Dat betekende een nieuwe stap in de geschiedenis van de gedrukte Hebreeuwse bijbel. Nog altijd genoot de bijbeltekst in de Tweede Rabbijnenbijbel zoals die in 1524-1525 was uitgegeven door Daniël Bomberg, een boekdrukker in Venetië met een Antwerpse achtergrond, groot gezag als *textus receptus*. Die tekst was bezorgd door Jakob ben Chajim, die bij Bomberg als corrector in dienst was. Voor het gebruik van de Hebreeuwse handschriften bij het vastleggen van de bijbeltekst en de masoretische aantekeningen was Jakob ben Chajim aangewezen op wat Bomberg voor hem aankocht. Hoewel er in zijn tijd zeker goede Hebreeuwse bijbelhandschriften beschikbaar waren, kwamen die niet in zijn handen. Ben Chajim klaagde over de vele fouten in de manuscripten, en vooral de tekst van de masoretische aantekeningen liet zeer te wensen over. Voor de masoretische aantekeningen kon hij soms van Palestijnse, dan weer van Babylonische handschriften gebruikmaken, maar soms ook moest hij zelf de tekst ervan opstellen. Jakob ben Chajim was er evenwel

van overtuigend dat hij werkte aan een uitgave van de Bijbel die in grote lijnen overeenkwam met de tekst die door de leden van de familie Ben Asjer in Tiberias was vastgesteld, en die kon niet beter. Eén handschrift daarvan, dat later bekend is geworden als de Aleppo-codex, is ooit door de Joodse filosoof Maimonides (1135-1204) als de beste Hebreeuwse bijbeltekst gekwalificeerd. Dat gebeurde omstreeks 1175 toen Maimonides deze codex in Caïro bestudeerde. Jakob ben Chajim verkeerde in de veronderstelling dat hij werkte aan de gedrukte editie van de Ben Asjer-tekst die Maimonides onder ogen had.

Het punt is echter dat Jakob ben Chajim nooit een bijbelhandschrift uit de tiende eeuw heeft gezien. Hij zou meteen de verschillen met zijn eigen Hebreeuwse tekst hebben kunnen constateren. Zijn werk is waardevol geweest, omdat hij de bestudering van de masoretische aantekeningen, waaraan door veel van zijn tijdgenoten een vooral decoratieve functie werd toegekend, nieuw leven heeft ingeblazen. Maar het ontbrak hem aan tijd en middelen om een werk dat uiteindelijk een omvang had van ongeveer 1.900 pagina's (folio), bevredigend uit te voeren: hij kreeg van Bomberg niet meer dan twee jaar voor het project, en hij moest het doen met late en ontoereikende handschriften.

Een alternatief voor codex L?

Codex L is al sinds 1929 de basistekst voor de wetenschappelijke uitgaven van de *Biblia Hebraica*. Tijdens de voorbereiding van het werk aan de BHQ is overwogen in plaats van codex L een andere tekst te kiezen. Uit vergelijking van codex L met andere handschriften blijkt immers dat er betere handschriften zijn, zoals de hierboven vermelde Aleppo-codex (in het vervolg: codex A). Deze laatstgenoemde tekst is geschreven omstreeks 925, en de vocalisatie, accentuatie en de masoretische aantekeningen zijn van de hand van Aäron ben Asjer. Codex A is al gebruikt als de basistekst van diverse uitgaven, zoals de editie van het *Hebrew University Bible Project* waarvan de boeken Jesaja, Jeremia en Ezechiël zijn uitgegeven, en de nieuwe Hebreeuwse bijbel van de *Bar-Ilan University*. Een belangrijk nadeel van codex A is dat die niet volledig is. Tijdens oorlogshandelingen in 1946-1947 is een deel van de codex verloren gegaan. Van de kant van bijbelwetenschappers was er altijd grote belangstelling voor het handschrift, maar de codex mocht van de eigenaar nooit gefotografeerd worden.

De uitgevers van de BHQ hebben nog een andere mogelijkheid besproken: kies voor elk deel van de Hebreeuwse bijbel (Tora, Neviim en Ketoeviem) steeds het oudste Ben Asjer-manuscript dat beschikbaar is. Uiteindelijk ging de voorkeur toch uit naar codex L. Ten eerste omdat die het oudste manuscript bevat van de hele Hebreeuwse bijbel. Ten tweede

omdat in andere oudere handschriften vaak gedeelten ontbreken die dan weer vanuit andere manuscripten moeten worden aangevuld. En ten slotte een niet zo sterk argument: het Duits Bijbelgenootschap kon vanaf de aanvang van het BHQ-project beschikken over een goede (elektronische) versie van codex L die later zorgvuldig aan de hand van nieuwe foto's van het origineel kon worden gecorrigeerd.

BHQ als diplomatieke tekst

De BHQ wordt de meest getrouwe gedrukte diplomatieke weergave van codex L. Diplomatiek wil zeggen: tekst en massoretische aantekeningen zijn met al hun tekortkomingen uit het origineel overgenomen. Correcties van evidente fouten neemt men in het kritische apparaat van BHQ op na vergelijking met andere handschriften uit Tiberias, zoals de reeds genoemde codex A, het Oriental Ms. 4445 uit de *British Library* met belangrijke delen uit de Tora, de Caïro-codex (Neviiem) en onder andere ook het handschrift EPB. II B 34 uit de Firkovitsj-collectie (Ketoeviem). De Hebreeuwse tekst wordt in BHQ in principe niet verbeterd, tenzij het gaat om beschadigingen van codex L waardoor een vocaal- of accentteken onleesbaar is geworden. Dan wordt het desbetreffende teken wel in de tekst geplaatst. In het kritisch apparaat wordt verantwoording afgelegd van zo'n reconstructie, met vermelding van de lezingen in de andere relevante handschriften.

In de gevallen waarin het originele handschrift in codex L door een tweede hand bewerkt is en waarbij twijfel rijst over de juistheid van de ingreep, is in de basistekst die lezing opgenomen die door de bezorger van de tekst als authentiek wordt beoordeeld. Het tekstkritische apparaat levert daar dan weer commentaar bij.

Diverse eigenaardigheden van de masoretische tekst zoals de grotere of hooggeschreven medeklinkers, *nun inversum*, aanduidingen van liturgische lezingen en de letters voor een *setoema* of *petoecha* zijn in de BHQ bewaard zoals in de BHS.

Proza en poëzie

Wat de lay-out van de tekst betreft gaat de BHQ een eigen weg. In codex L is alle proza-tekst gepresenteerd in drie kolommen per pagina. Dat geldt ook voor een groot aantal poëtische teksten, al is daarvoor ook wel een tweekolomsweergave of een andere, meer verfraaide tekstindeling gekozen zoals bij het lied van Mozes (Exodus 15) en het lied van Debora (Rechters 5).

BHQ neemt het beleid van BHS over door alle proza in één kolom af te drukken en de als poëtisch beoordeelde teksten in een stichische weergave aan te bieden. Een belangrijk probleem is echter welke Hebreeuwse tekst

als poëzie moet worden geïnterpreteerd. Wie de verschillende edities van de *Biblia Hebraica* doorbladert, ziet al snel dat elke uitgever daarover een eigen idee heeft.

In de BHQ is weer een nieuwe praktijk zichtbaar. In tegenstelling tot de BHS zijn in de BHQ alle proza- en poëziepassages die in codex L een speciale behandeling krijgen, precies zo afgedrukt. Een voorbeeld daarvan is te vinden in Prediker 3:1-8. Het bijzondere van die tekst is dat 28 keer het Hebreeuwse woord voor ‘tijd’, ‘*et*’, verbonden is met een bepaalde activiteit. In het handschrift is voor een bijzondere weergave gekozen. In de twee kolommen die Prediker 3:1-8 in beslag neemt, is in de linker kantlijn van boven naar beneden 28 keer het Hebreeuwse woord voor tijd gezet, terwijl in de rechterkantlijn op elke regel steeds een activiteit wordt vermeld. Deze vormgeving is in de BHQ exact overgenomen.

Andere poëtische teksten zijn stichisch gezet op basis van de masoretische accenttekens. De belangrijkste scheidende accenten vormen de basis van de stiche-indeling. De uitgever volgt die accentuatie, tenzij de tekst sterke syntactische structuursignalen bevat. De structurering van de tekst in bicola en tricola gebeurt ook op basis van de accenttekens, tenzij een colon daardoor een buitengewone lengte krijgt of een parallellisme wordt verstoord. Als gevolg van deze benadering van poëtische teksten is er wat Prediker betreft (= Qohelet in BHQ) veel meer ‘wit’ in de lay-out zichtbaar: voor de presentatie van Prediker 1-6 bijvoorbeeld zijn in BHQ zo’n 30 regels meer gebruikt dan bij gelijkblijvende bladspiegel in de BHS het geval is.

Masoretische aantekeningen

In de BHQ is de tekst van de masoretische aantekeningen (de zogenoemde *masora parva* en *masora magna*) letterlijk overgenomen uit codex L. Het is bekend dat beide vormen van de *masora* niet zonder gebreken zijn en ook niet alle opmerkingen van de Masoreten bieden. Maar de uitgever van BHQ heeft ervan afgezien de tekst daarvan te corrigeren en aan te vullen uit andere bronnen. Alle masoretische aantekeningen worden in een speciaal commentaar per bijbelboek uitgelegd, en daar worden ook die gevallen waar zich gebreken voordoen, toegelicht.

Net als bij de vorige edities van de *Biblia Hebraica* biedt de buitenmarge in de BHQ plaats aan de *masora parva*. De gebruiker wordt op de *masora parva* geattendeerd door speciale tekens (*circelli*) boven of tussen de woorden in de Hebreeuwse tekst. Maar in BHQ zijn bij de *masora parva* geen verwijzingen meer opgenomen naar de *masora magna*. Het apparaat met de *masora magna* staat nu met de volledige tekst in de ondermarge.

Daarin zijn alle vormen van de *masora* aangegeven met hoofdstuk- en versnummer en trefwoord.

Tekstkritisch apparaat

Het tekstkritisch apparaat in BHQ is niet alleen anders opgezet dan voorheen, het is ook de neerslag van een andere visie op de tekstkritische praktijk. Het apparaat behandelt een selectie van gevallen die tekstkritisch van wezenlijk belang geacht worden met het oog op de exegese en het vertaalwerk. Hierin is de invloed van het *Hebrew Old Testament Text Project* van de United Bible Societies duidelijk merkbaar. De medewerkers aan dit project behandelden vanaf 1969 in elf jaar tijd meer dan 5.000 tekstkritische gevallen in de Hebreeuwse bijbel. Hiervan werd verslag gedaan in het vijfdelige *Preliminary and Interim Report*, op basis waarvan later de vier delen van *Critique textuelle de l'Ancien Testament* zijn verschenen onder leiding van hoofdredacteur Dominique Barthélemy. De selectie van tekstkritische gevallen in BHQ vond plaats na een vergelijking van Tiberiënsische handschriften, de beschikbare pre-tiberiënsische Hebreeuwse tekstgetuigen en de oude versies. In een introductie bij elk bijbelboek is vermeld met welke Hebreeuwse teksten en versies is gewerkt.

Varianten zijn in het tekstkritisch apparaat opgenomen wanneer zij voldeden aan twee criteria: ze tellen tekstkritisch mee omdat ze een Hebreeuwse tekst representeren die verschilt van codex L, en ze zijn voor exegese en vertaalwerk relevant. Van andere criteria die voorheen werden gehanteerd, zoals exegetische bezwaren tegen een bepaalde lezing, is dus, wanneer dergelijke passages strikt genomen tekstkritisch niet echt problematisch zijn, in BHQ afgezien.

Het criterium dat varianten exegetisch en vertaalkundig gewicht in de schaal moeten leggen om vermeld te kunnen worden, geldt ook voor de behandeling van *setoemot* en *petoechot* die de indeling van de Hebreeuwse tekst markeren. Van alle *setoemot* en *petoechot* in codex L en de Tiberiënsische manuscripten is per bijbelboek een overzicht opgenomen. Nieuw is ook dat BHQ de gegevens in het tekstkritisch apparaat bij elk bijbelboek toelicht en evalueert in een speciale paragraaf met commentaar. Een groot aantal afkortingen geeft inzicht in de beoordeling van varianten. Wanneer een tekstkritische kwestie verderop in de paragraaf met commentaar wordt besproken, is dat met een speciaal symbool in het apparaat gesignaleerd. Op die plaats verantwoorden de samenstellers hun keuze en lichten zij hun voorkeur voor een bepaalde lezing toe.

Waardevolle opvolger

Uit de publicatie van de *Megillot* in de BHQ blijkt dat het om een geheel

nieuwe editie gaat van de *Biblia Hebraica*. Dat komt niet alleen tot uiting in de (diplomatieke) wijze waarop codex L wordt uitgegeven, maar ook in de gevolgde visie op de praktijk van de tekstkritiek. Verder is ook de nodige aandacht besteed aan de gebruikersvriendelijkheid en toegankelijkheid van de masoretische aantekeningen. Kortom, dit is een waardevolle opvolger van de *Biblia Hebraica Stuttgartensia*.

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Gebruikte literatuur:

- Dominique Barthélemy, *Critique Textuelle de l'Ancien Testament* (Orbis Biblicus et Orientalis 50/1-4), Fribourg/Göttingen 1982-2005.
- Astrid Billes Beck, 'Introduction to the Leningrad Codex' in: David Noel Freedman, Astrid B. Beck & James A. Sanders, *The Leningrad Codex. A Facsimile Edition*, Grand Rapids/Leiden 1998, ix-xx.
- J. van Dorp, 'Biblia Hebraica Quinta. Nieuwe editie van de Hebreeuwse bijbel voor de 21ste eeuw' in: *Met Andere Woorden* 18/2 (juni 1999), 19-25.
- Paul Kahle, *Masoreten des Westens* (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament, Neue Folge Heft 8), Stuttgart 1927.
- Paul Kahle, 'Treatise on the Oldest Manuscripts of the Bible' in: Lazarus Goldschmidt, *The Earliest Editions of the Hebrew Bible*, New York 1950, 41-60.
- Paul E. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford 1959.
- Victor V. Lebedev, 'The Oldest Complete Codex of the Hebrew Bible' in: David Noel Freedman, Astrid B. Beck & James A. Sanders, *The Leningrad Codex. A Facsimile Edition*, Grand Rapids/Leiden 1998, xxi-xxviii.
- Hilde Pach, 'Miskende boekenschat. Sjimón Iakerson over de Joodse beweging der Karaïeten' in: *NRC Handelsblad Zaterdag &cetera*, 6-7 augustus 2005, 18-19.
- E.J. Revell, 'The Leningrad Codex as a Representative of the Masoretic Text' in: David Noel Freedman, Astrid B. Beck & James A. Sanders, *The Leningrad Codex. A Facsimile Edition*, Grand Rapids/Leiden 1998, xxix-xlvi.
- A. Schenker e.a. (red.), *Biblia Hebraica quinta editione cum apparatu critico novis curis elaborato. Fascicle 18: General Introduction and Megilloth*, Stuttgart 2004. (ISBN 3-438-05278-4). De teksten zijn bezorgd door J. de Waard (Ruth), P.B. Dirksen (Hooglied), Y.A.P. Goldman (Prediker), R. Schäfer (Klaagliederen) en M. Sæbø (Ester).
- Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis/Assen 2001 (tweede druk).

Gebruikte afkortingen:

BHQ – Biblia Hebraica Quinta

BHS – Biblia Hebraica Stuttgartensia

Codex A – Aleppo-codex

Codex L – codex Leningradensis B 19 A

Kort nieuws

Zondags zilver in Bijbels Museum

Van 17 februari tot half juni 2006 is in het Bijbels Museum de tentoonstelling *Zondags zilver. Versierde kerkboeken in Nederland in de periode 1650-1900* te bezoeken. De tentoonstelling geeft een overzicht van de cultuurhistorische en kunsthistorische aspecten van versierde en verfraaide kerkboeken in Nederland in de genoemde periode.

Kerkboeken waren een kostbaar en persoonlijk bezit in een tijd dat geloof en kerkgang nog onderdeel waren van het dagelijks leven van veel mensen. In de boekjes treft men vaak familiegegevens, opdrachten en gedichten aan. De kerkboeken zijn afkomstig uit de protestantse, katholieke en joodse traditie in Nederland.

Zondags zilver. Versierde kerkboeken in Nederland in de periode 1650-1900. Bijbels Museum, Herengracht 366-368, Amsterdam, tel. (020) 624 24 36, E info@bijbelsmuseum.nl, www.bijbelsmuseum.nl. Open ma. t/m za. 10-17; zon- en feestdagen: 11-17 uur. Gesloten op Nieuwsjaarsdag en Koningsdag.

NS Publieksprijs voor De Nieuwe Bijbelvertaling

Met grote meerderheid van stemmen is *De Nieuwe Bijbelvertaling* gekozen tot winnaar van de NS Publieksprijs voor het Nederlandse Boek 2005. *De Nieuwe Bijbelvertaling* krijgt daarmee de titel 'Boek van het Jaar 2005'. In totaal brachten 92.075 mensen een stem uit voor de verkiezing van het Boek van het Jaar; ruim 71% stemde op *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Vorig jaar stemden 40.604 mensen. Het is voor het eerst in het bestaan van deze prijs dat een niet-genomineerd boek wint. Schrijver Nicolaas Matsier, literator van het eerste uur, overhandigde op 3 november jl. de prijs aan dr. Sijbolt Noorda, voorzitter van de begeleidingscommissie van de NBV. De prijs bestaat uit een kunstwerk van Jeroen Henneman en een bedrag van € 7.500 dat ten goede komt aan het Mexico-project van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Stuur eens een kaartje...

Sinds half november kunt u familie, vrienden en bekenden een kaartje sturen via www.bijbelgenootschap.nl. Met deze e-card kunt u een groet versturen, of een oproep doen om lid te worden. Bezoek de website en verras een bekende met een vrolijke kaart.

